Д-р Милан М. Јовановић

Доситеј као филозоф

Прештампано из „Летописа Матице српске“

Нови Сад
Штампарија Љубомир Богданов
1940

Господину Станиславу Аксентијевићу, професору,
у знак свакдашњег срдачног сећања
24-X-1940 г.
Куприја
Д-р Милан М. Јовановић Д-р Милан М. Јовановић, проф.

Д-р Милан М. Јовановић

Доситеј као филозоф

Прештампано из „Летописа Матице српске“

Нови Сад
Штампарија Љубомир Богданов
1940

Од истог писца:

1. *Емпириорационализам као гносеолошка доктрина.* (Издање Геце Кона).
2. *Смисао и вредност живота по Хајнриху Рикерту.* (Докторска теза).
3. *Проблем смисла живота и наша народна поезија.* (Прештампано из Летописа Матице српске).
4. *Филозофија у Срба.* (Прештампано из Учитеља).
5. *Видовданско сазнање.* (Прештампано из Летописа Матице српске).
6. *Неограниченост живота.* (Смена, октобар, 1938).
7. *Етика наше народне поезије.* (Смена, новембар, 1938).
8. *Целина света и смисао живота.* (Прештампано из Летописа Матице српске).

УВОД

О Доситеју се обично мисли да он, због разних утицаја, нема ни дубљих ни својих мисли, и да је целокупан његов рад ограничен на практично спровођење идеја филозофије просвећености, које су се у Аустрији изразиле у јозефинизму. Ово схватање дошло је отуда, што је он доиста био под упливом овог филозофског правца, али и што многе основне мисли његове филозофије нису јасно изражене, а неких чак ни сам Доситеј није био свестан. То није нека његова особеност. Историја филозофије учи нас да се код многих и највећих мислилаца садрже и такве идеје, о којима они нису ни слутили, а које су тек доцније уочене.

Стога смо Доситејеву филозофију изложили не само у ономе, у чему нас она непосредно учи, већ и у ономе, што се имплицитно садржи у њој. При томе нисмо прелазили обим њених мисли, него смо их систематски излагали, а негде смо их развијали да би се боље увидело учење нашег филозофа.

Због ограничености простора нисмо могли да обухватимо Доситејеву филозофију у свима њеним појединостима. Али, ово је утолико излишно, што смо њене основне моменте довољно јасно истакли. Тако ће се она моћи видети и у оним суптилним медитацијама о целини света, које смо открили у њој. Тиме ће се у исто време показати да Доситеј доиста није „лутао у метафизичарским апстракцијама", него да се стварно бавио метафизичким проблемима.

Погрешно мишљење о Доситејевој филозофији не може нас изненадити ни због тога, што она, изузев радова Милана Кујунџића и Милана Шевића, није обрађивана у засебним студијама, па чак није довољно схваћена ни као основни моменат његова учења, већ је најчешће излагана само као саставни део његове књижевне делатности.

Стога је литература о Доситеју као филозофу оскудна. Ми ћемо навести само ону, која нам је обимније послужила при нашем излагању:

1) *Дела Доситеја Обрадовића.* Пето државно издање. 1911 године.

2) Д-р Коста Н. Милутиновић, *Светозар Милетић и развој српске културе.* Гласник Југословенског професорског друштва. Св. 9. 1940 године.

3) *Споменица Доситеја Обрадовића.* Српска књижевна задруга. 1911 године.

4) Нићифор Вукадиновић, *Доситејева Христоштија и њени узорци.* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Књига трећа. Стр. 48—81.

5) Атанасије Стојковић, *Предисловије физике.* 1801 године. Делом прештампано у „Примери нове књижевности" од Јеремије Живановића. 1928 године.

6) Д-р Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку.* 1909 године.

7) Д-р Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности.* Седмо издање. 1931 године.

8) Д-р Милан М. Јовановић, *Видовданско сазнање.* Прештампано из Летописа матице српске. 1939 године.

Означене стране у тексту односе се на *Дела.*

Тежња и утицаји

Arduum aggredior opus et periculosum, dum philosophiam universam et certam et utilem reddere studeo. *Волф*

Доситеј се појављује у доба припреме нашег огромног националног замаха какав историја не памти. После вековног робовања настала је прекостолетна крвава и страшна борба, која се, прекидана да се одахне од скоро надчовечанских напора, завршила остварењем чежње нашега народа. Због тога је требало оживети све утрнуле снаге, подредити их борби за слободу и срећу домовине и спојити их са неугашивим националним одушевљењем.

Тиме ће се, можда, објаснити што се првобитна тежња Доситејева да живи само у Богу служећи му целом својом честитом душом, доцније искристалисала у службу народу и „отечеству". Цео његов живот може се обележити речима, које је он исказао говорећи о противречним тврђењима: „Ако си неожењен, слободан си и можеш себе лакше општој жртвовати ползи". Доиста, општа „полза" његова рода била му је најдубљи мотив и једини циљ његова рада.

Већ то довољно показује да је Доситеј ишао јасно одређеним путем. Он је тачно запазио шта смета нашем народу у његову напретку. Сматрајући да све недаће произилазе из незнања, — које је, због ондашњих историјских околности, владало у то доба, — он је, писменом и усменом речи, повео борбу противу тога зла. Тако је, напоредо са националним све интензивнијим животом, ишао и Доситејев дух, уводећи у наш народ грчки класицизам и тадањи модерни запад, од кога је дотле већи део домовине националним робовањем и старом просветом био одвојен. Доситеј је притом стваран живот, са свима његовим добрим и рђавим странама, увлачио у своје претежно „на-

равоучителне" медитације, при чему је улазио и у најшира испитивања света уколико је потребно да се извесне истине што убедљивије прикажу.

Доситеј није имао амбиције да изналази нове истине или да ствара философски систем. Он сам каже: „Новине никакве не уводим, него и оне, које су против светог Евангелија, одмећем". Стога се може поставити питање: да ли се Доситеј, строго узев, може уврстити у ред философа? Решење овога проблема омогућиће боље разумевање Доситејевог учења. Али, како ово увртавање претпоставља већ утврђени појам философије, то ћемо прво одговорити на питање: у чему је философија?

Појам философије не може се одредити нечим што није њиме обухваћено, као што је то случај с појединачним наукама, јер она у своме сазнању обухвата све што јесте. С друге стране, она као културна творевина спада у ред наука, те се може означити као наука о свеукупном свету. Пошто је философија систематска, то се она може дефинисати као систематско учење о целини света.

Доситеј није резултате свога испитивања космоса пружио у систему, ма да се на појединим местима налазе систематска извођења. Како многи сматрају да „несистематски мислити значи нефилософски мислити", то се, изгледа, Доситеју не може придати епитет философа. Али, ако се сматра да је тежиште философије у обухватању целине света, онда се Доситеј мора сматрати философом, пошто је космос предмет његова испитивања.

Код Доситеја можемо, углавном, утврдити три утицаја. Поред грчког класицизма, религијско схватање, стечено у младости, одређује основу, а често и начин, решавања проблема, јер он у примени рационалистичке методе није увек конзеквентан. Извор љубави и доброте је у Богу, али оправдање да се мисли и дела у њима налази се у разуму. У овоме се види утицај философије просвећености, која је тада владала на западу. По њој, „индивидум треба да..., ослањајући се на свој разум, нађе праву срећу и врлину". Покушај Шефсберијев да одвоји морал од религије, није утицао на Доситеја, који их је спојио заједно са срећом у животу, што је он, уосталом, већ нашао у немачкој философији. Он је њу почео да слуша од 1782 године код Еберхарда, који је био Кантов противник. Зато Доситеј и не спомиње овог великог философа, чији се утицај ипак може осетити и код њега.

Намена филозофије

Доситеј, сходно немачкој филозофији просвећености, верује да се сазнањем, тј. филозофијом, може остварити људска срећа. Стога, он не тражи истину ради истине, већ ради добра целог народа. У томе је он гледао циљ свога живота: „Рад би што год после мене оставити с чим ће се ко год од мога рода ползовати" (11). Ако сазнање света не би доносило срећу људима, онда се не би требало њиме ни бавити. Зато Доситеј сматра да наука има само толико вредности, колико служи општем и националном добру (307). Јер, ако је наше делање управљено добру, онда следствено то мора важити и за науку о целини света, пошто и она припада људској делатности. „Зашто је друго Бог дао човеку разум, расуждениje и слободну вољу него да може расудити, распознати и одабрати оно што је боље". Стога су науке „орудија и средства чрез која се получавају она знања која су човеку, како мислећем и умном суштеству, природна и неотложно нужна" (428). Самим тим он ограничава свој филозофски задатак, што је јасно изражено у стиховима „премудрог и храброг краља" Фридриха I, које Доситеј цитира:

„Превисока мудрост нек на небу стоји,
„Истребити с света злобу, то су труди моји (118).

Тако се Доситеј јавља у виду старих мудраца, који су практичном применом моралних начела раскрчавали пут за највећа културна стремљења и највише спекулације о свету и животу у њему. Доситеј то изрично тврди. По њему, да би се дошло до сазнања, потребно је припремити земљиште за то (118) и истребљивати „између људи вражду, мрзост, неправду, лукавство и проче злобе, а на место њи' уводити човекољубије, доброту, правду, чистосрдечије и проче добродјетељи".

У вези са овим схватањем улоге филозофије у животу, Доситеј предлаже да се учење у школи ограничи на предмете који пружају стварне користи. Од филозофских дисциплина такве ту логика и метафизика. „Логика ће им показати пут и начин да умеду о свачем право и разумно мислити и расуждавати" (103). Поред тога, она и метафизика „просвештавају и рашираваjу ум" (317). Учењу ових наука циљ је „наравоучителна филозофија", јер она показује сваком његову дужност „за угодити Богу и људма и за провести мирно и добродјетелно живот свој на свету" (103). Дакле, Доситејева филозофија је филозофија живота: његове судбине, његове среће и његовог смисла.

Доситеј је увидео да се ови проблеми могу решити сазнањем света у његовој свеукупности.

Могућност сазнања

Доситеј не поставља изрично проблем могућности сазнања, али се он имплицитно садржи у његову извођењу да је срећа могућна, што је неодвојиво спојено са увиђањем у чему је истина. Из овога се види да питање о истини није питање да ли је она могућна, јер је она несумњива и људима са здравим разумом приступачна. Доситеј решава једино проблем њенога сазнања.

Наш философ забрањује да се верује што се непосредно не зна или што се рационално не може доказати. То је његов основни гносеолошки став. Консеквентно њему, он не одобрава да „ваља веровати слепо". Он то назива „чудновато захтевање". Оно се противи Божјој одређености човека и његовој умној природи, пошто „Бог ми је дао очи телесне да њима гледам и видим, и духовне, разум, да с њим судим и расуждавам", тј. „Бог је саздао човека слободна, дао му ум и разум да га у свако време воде и просвештавају" (28).

Овај гносеолошки став карактеристичан је за Доситејеву философију: чулно сазнање мора се санкционисати разумом, без чега оно нема вредности због своје сазнајне непотпуности. Ово се види и у томе, што је оно исто и код људи и код животиња. Уз то, наше сазнање је много богатије него што нам га могу пружити чулна опажања. То показује да битну улогу у сазнању имају разум и ум. Ове се способности морају дуго науком усавршавати, иначе „остају слабе, детињске и замршене" (112). Напротив, човек, бавећи се науком, помоћу њих може доспети до вечних истина.

Али, у овоме Доситеј не остаје увек консеквентан себи, већ запада у привидан скептицизам. Он каже да је потпуна истина нашем духу недостижна, јер чак и кад се доспе до извесног сазнања, ипак је оно само подножје другог, вишег, сазнања, које је опет подножје неком још вишем сазнању итд., пошто је „престол Истине далеко превише облака, гди га чисти и неугашајеми боженства свет вековечно осијава" (269). Али, Доситеј овде износи једну истину и то целу истину, јер она треба неограничено да важи. Ако би наш разум био ограничен, он би могао схватити само део истине. Стога, сазнање целе

истине могућно је само тако што је и разум неограничен. Ово схватање, на други начин изражено, налазимо код Доситеја. Он посве тачно учи да је истина, и то цела, потпуна, или истина или лаж (113). Према томе, не можемо говорити о делимичној истини, пошто је као такву не можемо схватити, већ само о целој, те чим сазнамо део истине, ми је знамо целу. Због тога и чулно сазнање, којим се истина не може потпуно дохватити, није сазнање у правом смислу те речи. Оно мора ући у разум да би постало саставни део целе истине. Као што се види, по Доситеју, сазнање чисте и потпуне истине могућно је и њој можемо доспети само „разумно мислећи и расуждавајући и што јест од шта није разазнавајући и раздељавајући" (113).

Проблем могућности сазнања Доситеј решава полазећи од претпоставке да је разум ограничен, те као такав не може схватити истину у целом њеном обиму, при чему она у својој целини није тангирана. По њему, човеку, као ограниченом бићу, „није дато све видети и знати". „Само један всевишњи Творац све види и све зна". (324).

Доситеј није увидео да ограничавање разума, којим се сазнаје истина, јесте и ограничавање истине. Обратно, пак, као што смо видели, сазнање да је истина неограничена, јесте у исто време сазнање да је разум неограничен, јер се не може претпоставити да ће ограничено појмити неограничено. Ово је Доситеју промакло због несистематичности његова излагања. Како би се иначе могло замислити да тако један велики дух као што је несумњиво Доситејев, тврди неограниченост истине и ограниченост разума. Као да је и сам Доситеј осетио ову противречност, те покушава да свој из ње настали скептицизам ублажи речима: „Али и ја и ти, и сваки ко има дар ума и разума, може с великом вјероjатностију судити и закључивати од онога што види и на много друго што не види" (324).

Међутим, ово схватање само је тренутан израз побожне скромности Доситејеве, а не и његовог уверења, нарочито не у оним случајевима, где разум износи јасне и несумњиве разлоге о своме тврђењу. То уверење у моћ потпуног сазнања истине разумом повлачи се као основна нит кроз целокупно његово учење о свету. Оно се јасно изразило и у примени рационалистичке методе чак и тамо, где се Доситеј не може отргнути извесним мистичним тренуцима, који су, истина, ретки, али утолико неодољивији. Доситеј их назива „видјенија". Она су

визија пута људског живота и циља његовог који је у другом свету. Наш философ тражи опште моменте чак и у тим субјективним садржајима и налази их у разуму, који тиме логички оправдава ову визију као истиниту и стога нужну, а тиме и као израз суштине света. У томе разум превазилази себе обухватајући истину у њеној бескрајности.

Тиме смо утврдили да је код Доситеја разум основни појам свих његових медитација, због чега он сматра да је наука синтеза свега савршенства, које налазимо у Богу, а које се међу људима изражава у љубави. Овим ће бити разумљиво његово трђење да су књиге дар Божји (303).

Дакле, по Доситеју, истина се може сазнати разумом. Али, она се не открива сама по себи ако је човек не жели: без тежње њој, она би остала ван нас.

Истина

Проблем порекла сазнања и проблем природе истине код Доситеја не иде увек заједно, ма да је он сматрао да су они неодвојиви, што смо показали у претходном одељку. Ипак, он обимније решава друго питање.

Доситеј посматра појам истине као слагање говора и мишљења. При томе запажа да је мишљење одвојено од предмета мишљења као и од речи. Због ове одвојености могућно је неслагање говора и мишљења, у ком случају настаје заблуда. Истина се остварује тек у сагласности онога што се говори са оним о чему се говори (455), тј. како Доситеј истоветује говор и мишљење, то се истина састоји у слагању мишљења и предмета мишљења.

Овим Доситеј не пружа нов појам истине. Много је важнија дедукција истога појма из речи „јест". По њему, истина произилази из јест. „Оно што јест, не може бити да није, и по својему јестеству *јест* мора бити *што исто*, сиреч истинито, што у самој вешти јест" (461). Дакле, истина је само уколико нешто јесте оно што јесте, а није оно што није, тј. уколико је оно што постоји исто, а није неисто. Истоветност је нужност и општост истине.

Али, ако се истина састоји у истости ствари, онда одакле противречности међу људима? (401). Решење овога проблема произлази из претходних излагања. По Доситеју, узрок неслагања међу људима је незнање, које се састоји у суђењу о не-

познатом предмету. Стога, знање о једном предмету, тј. о његовом јест, истости, дакле знање истине о њему, отклања могућност скретања с ње. Сазнање ствари је сазнање истине и то потпуне истине. Њоме се заблуда може избећи, која је иначе неизбежна чак и при непотпуном сазнању, што се јасно види на примеру. Бити сиромах значи бити бедан, па зато и несрећан, пошто је беда несрећа. Али, сиромаштво може бити беда само ако човек живи од онога што има, а не од онога што ствара, те ако сиромах ништа не ствара, може да буде несрећан. Међутим, сиромах може усвојити „трудољубије" и „умјереност" и, како је природа с малим задовољна, бити срећан.

Оба закључивања не полазе од истих претпоставака. У првој Доситеј изводи закључак о несрећи сиромаштва из имплицитног суда да је беда несрећа преко премисе минор да је сиромаштво беда. У другој полази од претпоставке да с малим задовољан бити значи срећан бити. У овој је, дакле, конседквентнији него у првој, јер у њој посматра човека у вези с целином света а у оној независно од ње. Чак и кад се не усвоји Доситејево схватање природе, ипак друга дедукција почива на психолошким и социолошким чињеницама: сиромах се труди да стекне нужна средства за живот и успевање у том погледу пружа задовољство, које је често срећа. Дакле, по Доситеју, да се сиромаштво тачно схватило, не би се тврдило да је оно нужно беда. Уопште говорећи, заблуде у свету не би било, кад би се ствари сазнавале онакве какве су. Из овога се види да је смисао Доситејевог учења у томе, да је истина оно што постоји, дакле, сама стварност, а да је неистина неистоветна с њом и као таква одвојена од ње.

Из овога ће нам бити разумљиво Доситејево истоветовање Бога и истине. Истина је, као увек иста, вечна. Истост и вечност су атрибути Бога. Бог је вечна истина. Истина је у Богу и с Богом, тј. она је Божја „првородна кћи" (104). Стога, онај ко љуби истину, љуби Бога.

Како је истина у Богу, а све је истина што је Богом створено, то је она свуда у простору и времену. Зато је она и у историји, причама и баснама, чиме се објашњава Доситејево веровање да се у њима сазнаје у чему су добро и срећа људи. Истина је, дакле, основни појам сазнања и етике:

„Добродјетељ без истине не може остати,
„нит' се правда од неправде без ње разазнати (272).

Као што се види, појам доброте препоставља појам истине. Али су они истоветни с Богом, који се у својој истини и доброти свуда сазнаје уколико човек тежи сазнању. Ова истоветност истине и доброте у Богу други је израз за Доситејев основни став да све што мора да буде, ваља да буде, на који ћемо се доцније вратити.

Лаж не омета сазнање истине, јер је она ради сазнања истине: лаж се истином сазнаје као лаж, а тиме и истина као истина, тј. лаж је истином условљена у своме сазнању и постојању, док истина постоји независно од сваке лажи и стога се сазнаје без обзира на њу, али не и независно од целине света. Дакле, истина обухвата и лаж, јер је и она саставни део целине света.

Тиме се наметнуо проблем суштине света, који је код Доситеја проблем порекла и вредности света.

Порекло и вредност света

Како је истина истост, то она значи и неопходност онога што јесте. Али, неопходност није слепа и бесмислена нужност, јер је она у исто време и циљност, То нам је јасно из Доситејевог става да „што мора, то и ваља". Шта је то што ваља? Овај се проблем односи пре свега на човека. Зато Доситеј поставља питање: „Откуд сам на ови свет дошао, што сам у њему чинио, и куд ћу из њега поћи?"(2).

То је основни проблем целокупне Доситејеве философије, који се протеже кроз сва његова испитивања. У њему су синтезирани онтолошки и вредносни проблеми света. Ови проблеми нису координирани, већ се други своде на прве. Јер, по Доситеју, ако нешто постоји, не значи да истина постоји, па стога ни да нужно постоји; нужност или случајност постојања огледа се у његовој истинитости, одн. неистинитости. Како лаж зависи од истине, то она није нужна у своме постојању. Истина постоји законом своје нужности, која се садржи у њој самој.

Овим истоветовањем појмова нужности и истине, и случајности и заблуде објашњава се Доситејево учење о пореклу света. Оно се мора имати на уму чак и кад се Доситеј притом обилато служи Светим писмом. Независно од њега он присваја доказ о Божјем стварању света и људи због тога, што имају мудрости и врлине (310), које не могу постати из немудрости и

неврлине. Оне имају порекла у Богу, који је њихова синтеза, због чега су оне и по себи вредности.

Али, и поред тога што је свет истинит па зато и нужан, ипак све у њему „тече и пролази" (7). Вечност је само у Богу, а човек мора проћи кроз земаљску егзистенцију, те је самим тим пролазан. Из овога нам је јасно његово тврђење да се „људи Божјом помоћи и допуштењем плоде и рађају, расту, живе и сладости овога света уживају у сваком роду и племену, у свакој вери и закони". (5). Зато овај свет, и поред свих болова има „сладости". Нема, дакле, разлога за неки животни песимизам и то утолико мање, што је Бог добар, те је човека могао само за добро створити, тј. „Бог би морао зло бити, кад би род човечански на њи'ово зло и несрећу саздао; а то ко може, здрав мозак имајући, и помислити?" (14).

Тиме нам постаје јасан Доситејев основни став да „што мора бити, то ваља да буде" (76). Ма да га је Доситеј изрекао у једном животном моменту, ипак се он осећа у целом његовом учењу о космосу. Нужност влада човеком, стога је она у човеку и ван њега. Као таква, она припада свему свету, што значи да је истинита, а самим тим и ваља да буде. Дакле, нужност и вредност су идентични појмови.

С тим у вези, Доситеј учи да у васиони ништа није узалуд створено, јер све има своје намене. По њему, на пр. сунце је постало ради грејања планета (324). Не сме се заборавити да је Доситеј писао за све слојеве нашега народа, те је наводио и такве примере за објашњење филозофије смисла света, који ће његова излагања учинити што приступачнијим. Уосталом, овакво тумачење света много је животније него Шилерово учење о сунцу у Menschenfeind-у да је оно несвесно своје благодети за човечанство. Доситејев космос је, и поред неизбежних „злополучија" у њему, пун животне топлоте и оптимизма, а Шилеров, ако би његово тумачење сунца синтезирало целу васиону, пун леда и песимизма.

То Доситејево осећање космоса у његовој вредности види се и у решавању проблема трајања света. Као увек иста, тј. истинита, вечност је бесконачна. Она се умом човечијим не може „нити с почетка нити при концу" достићи (323). Овде Доситеј није потпуно јасан, што долази од његова схватања да филозофија треба да буде претежно „наравоучителна", те овом проблему није дао прецизније решење. Наиме, овако објашњен појам вечности може се двојако разумети: вечност је ограничена,

али у својој огромности премаша људско појимање, или је човек не може докучити у свеукупном њеном трајању због њене неограничености. Из нашег ранијег излагања Доситејевог схватања појма истине, нама ће бити јасно да је смисао бесконачности васионе ова друга алтернатива, која повлачи за собом и неограниченост човека, уколико он тежи истини, а тиме и добру у свету.

Тиме смо дошли на етичке проблеме, који имају централни значај у Доситејевој философији.

Етика

У свету није само оно што ваља, већ и оно што не ваља. О томе нас учи историја. Наиме, „род человјечески честократ се измењавао, другда погоршавао, а другда побољшавао. Измене ће и унапредак бивати: желети је, дакле, и настојати да на добро и све на боље бивају" (327).

Доситеј изједначује оно што ваља са „ползом" живота. Појам „ползе" је шири од појма материјалног добра и значи корист уопште. Како се у историји реалише оно што не ваља као и оно што ваља, то би се, ради одговора на горње питање, могло из ње видети шта је људском роду корисно и то сматрати добрим. Ипак, Доситеј посматра живот у свеколикој његовој обимности да би, сазнавши истину о њему, решио горњи проблем.

Доситеј наглашава познату истину да доброта није везана за богатство, јер „човек у ниском састојанију може с малим задовољан, добар и благополучан бити" (55).

Из овога се већ може видети да наш философ има тачно схватање о моралној личности. Он учи да се о моралним особинама човека не сме судити по делу, већ по мотиву делања. Случајна, несвесна, доброта није етичка доброта. Њој мора придоћи јасна свест о доброти. Стога, Доситеј истиче потребу „просвештенија разума" (124, 125). Уз то треба и хтети оно што је добро. Тиме се ставио проблем слободне воље, који Доситеј увиђа и решава. Бог је човеку дао способност да разликује добро и зло и створио га је слободним да бира шта хоће (420). Како је могућно да се он одлучи за зло?

Ми смо видели да је „Бог вечна правда и доброта" (5). Али, ма да зло не долази од Бога, ипак се човек одлучује за њега. Како је при одлучивању тежиште у мотиву, то ће нас испитивање добра и зла одвести решењу проблема у чему је слободна воља.

Зло не проистиче ни од Бога ни из природе, јер је у њој само оно што „ваља да буде". Према томе, његово порекло лежи у човеку. „Људи су сами себи злотвори и курјаци" (419). Али, као што знамо, зло није у правој природи човековој, јер је ова истина, дакле, добра, већ у његову незнању: „...из незнанства и неразумија происходи... наше злополучије" (14). Јасно је да ћемо ми, знајући шта је истина, делати по њој, а то значи да ћемо стварати добро. Напротив, незнање истине је могућност лажи која је отступање од Божје промисли, дакле, зло је. Стога узрок зала и природа његова је, по Доситеју, „неразумије, слепота ума", чему се мора додати „покварено, пакосно и зло срце и преко мере љубав к самом себи" (5). „Ово су извори" свих страсти, „које узнемиравају род человечански и које чине да човек на човека мрзи, један другога хули, гони, озлобљава, проклиње, у вечну муку шиље и врагу предаје". Људи су, очигледно, несрећни што зло чине, а зло чине што зло говоре, а зло говоре што истину не мисле. „Човек, дакле, који је совршено расмотрио и сазнао природна дјејствија, како материје тако и ума, бити ће умерен и правичан у свем што изискује од Божјег промисла" (272). „А кад буде дошло последње време, настаће сазнање совршене истине и тиме ће се свака тајна објавити, а свако зло, пакост и лукавство нестати" (276-7). Дакле, сазнање истине је сазнање доброте, јер је доброта истина, као што смо раније видели. Разум је, дакле, као порекло истине, порекло доброте, те зло није метафизичког карактера, већ привремено чедо овога света, уколико у њему царује незнање, с којим је оно истоветно. Због тога, суштаственa вредност света остаје недирнута постојањем зла у њему. Морална начела имају космичко обележје, јер су она израз истости космоса

Доситејевим схватањем природе доброте и зла можемо решити проблем слободне воље у смислу његова учења. Како је свет бесконачан, то воља, уколико зна истину и одлучује се за њу, а тиме и за оно што је добро, није ничим ограничена, тј. слободна је; уколико не познаје истину, она је ограничена незнањем, што значи да није слободна, те се одлучује за зло.

Тиме је код Доситеја отпао ирационалистички моменат у учењу о слободној вољи, али не и из његове етике уопште, јер се он садржи у суду да је човек по природи добар (39) — у чему он следује Русо-у — те је врло мали број људи „који само из злоће срца и с намјеренијем чине зло, само зашто им је зло мило" (13). Доситеј уклања овај моменат указивањем на

чињеницу да сазнање зла као зла онемогућује појаву да некоме зло може бити мило.

Поред тога, овде код Доситеја налазимо наслућивање једне истине, која ће тек у нашим данима код Милоша Ђурића добити свој јаснији смисао.

Доситеј се пита: „Кад ће срце наше доћи у своју природну доброту?"(5). Ако је човек по природи добар, па ипак чини зло, значи да се одвојио од самога себе, те је постао неистоветан себи. Напротив, стварањем доброте он се враћа себи, своме суштаству, и тако постаје идентичан себи. То враћање себи је приближавање савршенству. Отуда и љубав према личности, којој човек чини добро, јер „знак совршене доброте у томе се састоји да колико више добар човек коме добра твори, толико му је тај исти милији и дражи, као год што су чада родитељем својим" (86).

Али, Доситеј налази и чисто људски разлог моралном делању. Он је у томе, што је добро у исто време и корисно: „Што год не приноси какову либо ползу, не има никакве доброте у себи" (5). Тако настаје међу људима оно што ваља да буде, а истина ваља да буде. Доситеј чешће наглашује ову истоветност у разним видовима, што смо већ видели. При томе он нарочито истиче да је „добродјетељ основана на истини, то јест: да ствар мора бити тако а не другојачије. Што год не бива како надлежи, то нејма у себи истине, то не може бити ни добродјетељ" (327).

Али, иако разум чини човека савршеним, ипак он није једина моћ у њему. Видели смо да је поред њега и воља, која се може разуму и не покоравати. Стога, Доситеј разликује „разумно мислити" и „разумно захтевати", стављајући у однос зависности другог од првог: „Ко не уме разумно мислити, неће умети ни разумно захтевати". Човек учен не мора бити и разуман, јер „учен је који има познанства и искуства многи' и различни' вешти", а „разуман је они који сва захтевања и дела своја разуму следујући управља".

У Доситејевом учењу о односу „разумно мислити" и „разумно захтевати" садржи се претпоставка да „морални живот човека простире се на неки начин донде докле његова знања досежу" (430). Ова мисао је већ довољно објашњена. Ми је истичемо поново, јер се њоме може разумети његово придавање велике важности читању, којим се човек свестрано усавршава: „Сви они који само знаду читати могу разум свој про-

светити, срце побољшати и нарави украсити" (4). Уколико човек више сазнаје истину, утолико је његова љубав према њој, а тиме и према доброти, већа (316). Тиме ће се разумети Доситејева генеза врлина: из истине и љубави произилази „Богочестије и благочестије", а из ових „благоволеније, Надежда и Радост" (322).

Врлине су непроменљиве. Јер, из тога што је „Бог вечан, беспристрасан и неизмјенен", он је истина, која се не мења, па стога су увек исте и „мудрост, правда и добродјетељ". Због тога, „што год је данас праведно, у себи и по себи истинито и добро, то је морало у бесконечни векова тако бити, нити ће се моћи вовјеки вјеков изменити; зашто је сам Бог бесконечна истина" (455). Враћање себи је у исто време враћање истини и доброти, а ослобођење од лажи и зла. Стога је, по Доситеју, садржај човека у моралној чистоти (68), коју он ближе одређује као поштење: „У данашњи дан сва је светиња поштеним човеком бити".

Али, непроменљиве вечне вредности треба да остварује променљиви краткотрајни живот.

Живот

Ако се у моралном савршенству тражи смисао нашега бића, онда ће наш живот имати само толико вредности, колико је управљен етичким идеалима. Оправданост овога тврђења не може се оспоравати чак ни са биологистичког гледишта, јер Доситеј, као што смо видели, етичко добро изједначује с „ползом". Али, да ли се етичко добро треба остваривати због његове „ползе", или треба да се дела у правцу „ползе" због њеног етичког значаја?

Доситеј не поставља изрично овакав проблем, али се он садржи у целом његовом излагању. По њему, свет, у коме је живот, садржи у себи законитост, а тиме и нужност. Стога је и живот нужност. Али, живот ствара не само добро, већ и зло. Због своје неетичке стране наш живот није нужан, те је „време живота нашег један минут, једно тренуће ока, једно ништа, а по смрти чека нас вечност" (14, 290). У вези са овим назначеним трајањем живота, може се горње питање преобратити у проблем: како тренутан живот постаје вечним?

Овако постављен проблем одбацује сваку могућност његова решења да је човек само једна машина, од чијег тачног појма полази Доситеј у критици теорије о свођењу свих човечијих

делања на нагонске потребе. Машина „неотложно мора тако чинити" како је направљена, „и сама од себе не може ни помислити ни рећи: Нећу овако, него друкчије". Према томе, постоји разлика између машине и онога који зна шта је машина као и онога који прави машину. Човек није аутомат или бар не само то: у њему не господаре само нагони. „Шта је човечанско тело без словесне и разумне душе, која га оживљава и у њему мисли? Ништа него смрадна 'аљина, опредељена за црве, за трулост и за уништожениje било на који драги начин". (72—3). Стога, тежиште живота није у чулности, па зато ни телесна наслада није циљ нашега бића, већ се њоме само одржава род људски, ради чега се човек ствара (25, 26). Управо, тело је само средство а не и циљ живота. Ма да су чулне насладе „последње по цени и по достојанству, али су прве и неотложне по реду и по потреби, будући да душа и памет и разум неће с телом да стоје, ако се ово не 'рани и пои" (266).

Тиме се може разумети Доситејева разлика између човека и животиње. По њему, „опште је мњениje учени' људи: да благополучије бесловесни' животиња у томе се састоји да, почем задовоље чувства своја, навластито трбу', ни о чем другом не мисле. Напротив, благополучије словесни' створења не ограничује се само с телесним чувствима; но баш онде гди се бесловеснога створења окончава задовољство, ту се словеснога почиње. Срце, ум и душа изискују сасвим другога задовољства", којима се човек ослобађа окова телесних потреба и уздиже се далеко изнад њих (290). „Да услажденија ума превасходе сва пријатија телесни' чувства, ово је једна истина од свију они' призната који су кадри били способности и дјејствује ума у целој њи'овој сили, височеству и пространству употребити" (289). Стога, Доситеј даље каже: „Душа, без довољно поњатија и разумјенија вешти, на'оди се у детињском состојанију; а колико више разумева и зна, толико се већма приближава природноме своме совршенству" (297). И из овога видимо због чега Доситеј сматра да сва блага овога света немају те вредности као наука што је има (298).

Ово учење о телу и телесним потребама претежно је резултат Доситејевог религиозног васпитања, али је у сагласности с целокупним његовим учењем о вредности живота. По њему, овај свет, „у којему људи за неко време живе, ништа друго није него пут и прешествије у други, и да њи'ово право благополучије не зависи толико нити од лепоте нити од ружноће

пута по којима они шестују, колико од намјеренија и конца к којему они теченије управљају своје" (286). Дакле, смисао живота је у циљу живота, а не у самом њему, тј. живот је само пут назначеном смеру, који је у другом свету, те има вредности само уколико је управљен томе смеру.

Овај пут и циљ је Богом одређен. Јер, Бог ствара човека и на неко време шаље га на овај свет (300). „Живот је дар Божји", и то прекрасан дар, „како на времено тако и на вечно добро разумном и добром човеку дат" (322). А разуман, ваљан, човек је само онај који „познаје и твори вољу великога својега благодјетеља, небескога оца" (144). У ово опредељење живота не може се сумњати, јер га нам сама наука открива. У томе се види њен огроман значај (429), јер бисмо се без ње налазили у страшном беспућу. Човек је Богом створен да „благополучује и савршенство колико своје, толико и ближњега свога узрокује, те је дужан оном концу сва своја захтевања док је год жив, управљати" (113).

Мудрост, откривајући у чему је смисао живота, постаје животном садржином. У њој живот долази до самосвести, те се сам себи открива у чему је, па зато и како треба да постоји. Доситеј наглашава Соломонову мисао: „Ко је нашао мудрост, нашао је живот". Јасно је да је по Доситеју прави живот у томе, што се човек мудрошћу „к Богу присвојава зашто подобан себи подобно жели и природно тражи и љуби" (431, 445). Дакле, смисао живота није у остваривању Божје промисли ради „ползе", него стварање „ползе" ради Божје промисли. У томе је његово опредељење, чиме се његово привремено бивствовање осмишљује, а тиме и овековечава, тј. осмишљеношћу живот постаје срећним на земљи, а блаженим у вечности.

Али, у вечно блаженство улази се само кроз врата смрти (325), ако се оно заслужи разумним животом, у коме се садржи и слављење Бога, чиме Бог богује, а човек се овековечује. Стога, у овом случају смрт није умирање, него рађање у вечности. Зато Доситеј каже: „Бог, чрез јестествене законе, дао нам је на неко неопредељено време живот, и само кад га ови свети заишту закони, дужни смо га без роптанија и с благодарностију отдати" (440).

Овим су живот и смрт добили највиши смисао: они нису производ слепих закона природе, него изражена циљност света Богом постављена, која озарује својом вечном вредношћу све што јесте, уколико је прожето умом.

Божанство

Да појам вредности живота нужно садржи појам Бога, није проналазак Доситејеве философије или философије просвећености. Смисао нашега постојања не би се могао извести без претпоставке о једном највишем бићу, као синтези свих вредности који су циљ свемира.

По Доситеју, сазнање Бога могућно је ирационалном страном наше душе. Јер, у љубави према Богу садржи се познање Бога и страх од њега: „Страх и љубав Божја, то је све једно и нераздељено". Ко не љуби Бога, „нити има о њему познанство, нити га се може бојати" (126). Бог је, дакле, синтеза противречности света, али он сам је непротивречан, те је изнад њих. Стога можемо рећи да Доситеј схвата Бога као нешто несхватљиво, те тиме у исто време кида границе нашем сазнању у противречности.

Несумњиво да је религиозно васпитање и овде претежно утицало у његовом учењу да је смисао света и живота у Богу. Али његово изображавање појма Бога било је независно од тога утицаја. Он је посматрао све појаве посве објективно, те лични моменти притом се нису могли изразити. Ово се јасно види и у његовим критикама чак и најраширенијих схватања. По њему, с Богом се не може говорити. То уосталом, и није потребно, јер он боље види и познаје наше потребе него ми сами (78). Ипак, Бог није одвојен од човека у неком засебном делу света. У историји и природи он се налази као реализирана истина и доброта, па се сазнаје и осећа.

Међутим, Доситеј није пантеист. То се види и у његову учењу да Бог нама кроз природу говори и то не само нашем разуму, него „навластито к срцу нашем" (36). Управо, цела природа је говор Божји (36). Али, човек не мора да сагледа целу природу, па да сазна Бога; довољно је један део, па да се он увиди у њој (36).

То сазнање Бога разумом и срцем ствара благородност, побожност, моралност и блаженство. Дакле, све врлине произилазе из нашег сазнања о Богу, јер је њихово онтолошко место у њему. Стога се са проучавањем Божанства може коначно решити проблем смисла живота. Без обзира да ли је Доситејево решење овога питања оригинално или не, оно нам јасно показује ширину његове философије.

По Доситеју, кад не би било људи, Бог не би био ничији, пошто тада уопште не би био слављен. У том случају, Бог „не

би могао бити ни благ, ни милостив, ни праведан, не изливајући ни на кога милост и благост своју и не показујући ником правду своју. Дакле, из овога следује, да су Богу потребна словесна створења која ће га познавати и славити, између који' је једно и човек" (26). Бог богује кроз разумна бића, те и кроз човека, кроз његову „словесност", којом га може сазнати у његовим атрибутима. Разумно биће без Божанства као и Божанство без разумног бића су апстракције: тек њиховом заједничношћу, као што смо видели, Бог богује и човек се овековечује, а тиме постоји доброта, мудрост, љубав итд., тј. Бог је идентичан себи само преко разумног бића, као што и разумно биће долази себи тек у Богу, јер ту налази себе, а тиме и једини и највиши смисао свога постојања.

Из овога се види да Доситеј проблем противречности решава не покушајем њеног уништења (Хегел), или одрицањем њене могућности (рационализам), већ увиђањем њене нужности у целини света. Али, у томе није остао консеквентан у решавању питања зашто Бог није створио добре људе. Неконсеквентност овде је и у томе, што он учи да су људи по природи добри, а овим питањем им то одриче. Доситеј није увек доводио у логичан склад све противречне мисли које су долазиле из разних учења.

Ако је Бог могао створити добре људе „а није хотео, то претполаже неко зловољство; ако ли је хотео, а није могао, ово показује слабост и немоћ. А претполагати у Богу једно или друго несовршенство, то је толико колико мислити да га није" (419). Он решава ово питање учењем да је зло нужно ради доброг, тј. да би добро било, мора зло постојати: „Понеже, гди нејма злоће, ту је излишна добродјетељ. Ко није кадар мрзити, тај не зна љубити. Да је човек прост као овчица, сва његова доброта не би заслуживала ни похвале ни награђенија" (420). Злом се сазнаје добро, јер је добро у својој егзистенцији условљено злом, али и зло добрим, јер да није добро, не би било зла. Добро је у Богу, ма да се оно и злом сазнаје. Стога, зло је ван Божанства и, као што знамо, проистиче из незнања, дакле, из небожанске особине света, пошто је „Бог мудрост всесовршена и вечна" (431). Ко живи у мудрости, живи у Богу, а тиме и у доброти, љубави, лепоти и истини. Тиме човек улази у вечност и постиже највишу вредност свога бића.

Тако је Доситеј у својој философији срећно спојио мудрост и радост на земљи са вечним блаженством на небу, чиме је решио проблем судбине, среће и смисла живота.

Значај Доситејев

Доситеј је тежио универзалној филозофији која би била и корисна и истинита, остајући веран основној намени филозофије просвећености, постављеној Волфом, једним од њених твораца, чији смо мото, као веран смер Доситејевог учења, ставили у почетку овога излагања.

Доситеј је, дакле, претежно волфовац, али не и једино веран следбеник његов, јер је он био више него Волфов ученик. Он није само „помакао ratio у средину свега људског мишљења и делања", него га је ставио у средиште света, одакле зрачи његова светлост на све што се налази под његовим зрацима.

При томе се Доситеј не може сматрати усамљеном философском појавом у нашем културном животу, без везе са прошлошћу и без утицаја на потомке. Ми смо указали на нужне закључке из Доситејевог учења да је свет противречан. О томе учи и наша народна поезија, о чему бисмо се уверили њеним брижљивим испитивањем. По томе се може тврдити да Доситеј није само пресађивач туђих идеја, него да је уз то наставио философију нашег народног епа увлачећи је у модерне формулисане проблеме.

Али, то није битно у Доситејевој философији. Он је утицао на савременике и потомке својом интерпретацијом философских проблема и њихових решења. Милан Кујунџић чак и „у костуру идеалачке лоџике" тражи живота, према чему одмерује научну вредност једног философског правца. Доситејева философија се пробија кроз цео 19 век и изразила се у својим животним проблемима код Боже Кнежевића, а нешто доцније својом универзалношћу код Бранислава Петронијевића, позитивношћу код Драгише Ђурића, вредносним проблемима код Николе Поповића, имплицитним учењем о апостази код Милоша Ђурића. Истина, сви ови мислиоци створили су и стварају своје системе независно од Доситеја, али су они спојени за њега, што се може објаснити не њиховим непосредним интересом за његово учење, него трајним утицајем, који је на све наше философе имало читање Доситеја и учење о њему у гимназији. Читање његових списа, чак и ван школе, било је некада веома рашireno и омиљено, те је морало оставити дубоког трага у нашој философији као и у целој нашој културној историји. Атанасије Стојковић, у своме *Предисловију физике* од 1801 године, каже: „Србин књиге Г. Доситеја с великим охотом чита". Од тада, а

нарочито од 1810 године, почиње да се о Доситеју пише у појединим чланцима као и у посебним публикацијама.

Стога, с правом тврди д-р Коста Милутиновић да је Доситеј творац српске културе, чији синтезиран садржај налазимо, умногоме, у нашој данашњој философији, која се све више ослобађа туђинских момената. Доситејем се може објаснити што је наша философија у многоме ведра и оптимистичка. То долази од њеног сазнања о победи блаженства над болом, хармоније над дисхармонијом, добра над злим и правде над неправдом.

Оригиналност и лепота Доситејеве философије несумњива је бар у појединим моментима, а неоспорна је њена улога у нашој култури.

Садржај

Страна

Увод 3
Тежња и утицаји 5
Намена философије 7
Могућност сазнања 8
Истина 10
Порекло и вредност света 12
Етика 14
Живот 17
Божанство 20
Значај Доситејев 22